

İzmir'i fetheden Bizans'ı titreten Türk

ÇAKA BEY

11. yüzyıl sonlarında Ege adalarını, İzmir'i ve Batı Anadolu'daki önemli kıyı kentlerini ele geçiren Türkmen Beyi Çaka, denizde ve karada fırtına gibi esmişti. Esaretinde Grek kültürünü özümseyen Çaka, Bizans imparatorunun kışkırtmasıyla, damadı Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan tarafından öldürülmüştü. Onun ölümüyle, Bizans'ın Batı Anadolu'da 200 yıl daha sürecek son hakimiyet devri başladı.

Thomas Allom'un
gravüründe 19. yüzyılda
İzmir Kalesi.

ŞEYHÜLMÜVERRİHİN
HALİL İNALCIK
YAZIYOR

Çaka Bey - İzmir Beyliği, 1081-1092

1 071 Malazgird zaferi ve Bizans imparatorunun esir düşmesi üzerine, Anadolu'da Bizans egemenliği çökmüş, Sultan Alp Arslan'ın çekilmesinden sonra Ege ve Marmara kıyılarına kadar Anadolu'da Türkmen beyleri tarafından kurulan beylikler ortaya çıkmıştır. Türkler Karadeniz ile Çanakkale Boğazı, Suriye ve Ege kıyılarında hemen hemen her yönde kontrollerini kurdular.¹ İznik'ten Süleymanşah "tüm Doğu'yu (Anadolu) kontrol altında tutuyordu"². Sivas-Amasya bölgesinde güçlü Danişmendliler Beyliği'nin kurucusu Danişmend Gazi'nin yanındaki beyler Batı'ya doğru ileri harekâtı devam ettirdiler. Bunlardan Kara-Tigin (Anna Komnena'nın eserinde Caratikes), İznik ve Sinop doğrultusunda fetihler yaparken; Çaka (Çağa) Bey İzmir'e doğru akınların başına geçmiş ve İzmir'i fethederek ilk Türk İzmir Beyliği'ni kurmuştur (1081-1092). Öte yanda Tanrıvermiş, büyük kutsal Ephesus'u ele geçirmişti.

İznik fatihi Sultan Süleymanşah ve Batı Anadolu'da Türkmen *Uc* (serhad) beylerinin faaliyetleri üzerine en iyi bilgi sağlayan çağdaş kaynak, Anna Komnena'nın *Alexiad* adlı hatıra ve tarih eseridir. Anna, kumandanlardan veya yazışmalardan sarayda haberdar olan birinci derecede bir kaynaktır. Biz *Alexiad*'dan, Batı'da faaliyet gösteren beyler, Kara-Tigin, Çaka, İlhan, Ebul-Kasım üzerinde ayrıntılı bilgiler edinmekteyiz. *Alexiad* aynı zamanda İznik fatihi ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nı kurmuş olan Süleymanşah ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın faaliyetleri ve Bizans'la diplomatik ilişkileri üzerine de birinci kaynağımızdır. Bu yazımızda bu Türkmen beylerinden İzmir ve Batı Anadolu'da bir beylik kuran ve Konstantinopolis'i almayı ve Bizans tahtı üzerine oturmayı tasarlayan Çaka Bey üzerinde duracağız.

İzmir'in ilk Türk beyi Çaka³ (*Alexiad*'da *Tzachas*), Malazgird zaferinden sonra "Anadolu'yu bir baştan bir başa fethetmiş" olan Selçuklu beylerinden Danişmend Gazi'ye bağımlı bir beydi. Türkmen Beyi İlhan, Marmara Denizi güneyinde Cyzicus (Kapı-Dağı) ile Apolyont gölü arasındaki bölgeyi fethetmişti (*Alexiad*, 210). İmparator, İlhan'a karşı kuvvet gönderdi. Bu kuvvet, Ulubat gölü üzerinde Appolonia kalesini kuşatma altına aldı, fakat bozguna uğradı. İkinci bir seferde kale ve Cyzicus alındı ve İlhan bertaraf oldu (*Alexiad*, 210-211). Yine Danişmend'in yakınlarından Kara-Tigin (Charatikes) kuzeyde faaliyette idi. İznik doğrultusunda akın yapıyordu. Bir ara Sinop'u feth etti. Bizans

Çaka Bey'in kuşattığı Çanakkale Boğazı'nı ve karşısındaki Sestos Kalesi'ni gösteren 1664 tarihli gravür (üstte). Çaka Bey'i bertaraf etmeye çalışan imparator Alexios Komnenus'un sikkesi.

imparatoru, Sultan Melikşah'a başvurdu. Bunun üzerine Sinop teslim edildi. İmparator Alexios Komnenus (1081-1118) Haçlı yardımıyla İznik bölgesini geri alınca (1097), oradaki Türkmenler Çankırı bölgesine çekilmiş olmalıdır. Kara-Tigin'in türbesi bugün Çankırı'da tepe üstünde bir ziyaretgâhdır. Onun, İznik doğusunda vadide Kara-Tigin (bugün Karadin köyü) kalesini fethettiğini biliyoruz. Osman Gazi'nin oğlu Orhan bu kaleyi aldığı zaman kale bu adı taşıyordu.⁴ Kara-Tigin gibi Çaka da, Danişmend Gazi ile Batı'ya kadar uzayan akınlara katılmış görünmektedir. Bu akınlardan birinde Çaka, Bizans'a tutsak düştü.

Kutalmış oğlu Süleymanşah İznik'i alıp (1075) Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın ilk pâyitahtı yapmış, Dragon-suyu'na (bugün Maltepe'de Dragos), İstanbul Boğaziçi'ne kadar gelmişti. İmparatoru Alexios Komnenus, Süleymanşah'ın İznik devletini tanıdı (1081 Dragos Antlaşması, sınır Maltepe).

Çaka'nın İzmir ve Batı Anadolu Türkmen Beyliği

Çaka'nın Danişmend Bey'in maiyeti beylerinden Çavuldar⁵ Çaka olduğu tespit edilmiştir. Anna Komnena'ya göre Çaka, Anadolu'yu baştan başa savaş yaparak geçmiş beylerdendir. 1078 sıralarında genç yaşta Türkmenlere karşı savaşan Bizanslılar tarafından esir edilip Konstantinopolis'e götürülmüş, başka seçkin Türk esirler gibi sarayda iyi bir mevkiye yükselmiş, Rumca'yı mükemmel öğrenmiş. Bizans sarayına yeni hanedan Alexios Komnenos (1081) hakim olunca, saraydaki ayrıcalıklarını kaybetmiş. Saraydan kaçan Çaka, Anadolu'da Türkmenler arasına, belki kendi oruğu Çavuldurların yanına dönmüş.

İmparator Alexios'un Peçeneklerle mücadelesi sırasında (1087-1091) Çaka durumdan faydalanarak gidip İzmir'i saldırıyla ele geçirdi; yanında 8000 kadar Türkmen askeri varmış. Çaka, yerli Rum ustalarını kullanarak 40 parçalık bir donanma yaptı. Sonraları, 14. yüzyıl ilk yarısında Umur Bey'in (öl. 1348) donanmasında gördüğümüz gibi, gemilerde kaptan ve adamları Rumlardan olup, savaşçılar Türkmenlerden olmalıdır.⁶ *Alexiad*'a göre "bu zamanda Çaka, imparatorun Batı'da (Balkanlar'da) birçok güçlüklerle karşılaştığından ve Peçeneklerle (Patzinak) birçok çarpışmalar yapmak zorunda kaldığından haberdar olarak, donanma ile Ege adalarını ele geçirmeye başladı" (*Alexiad*, 233). İzmir yakınında bir yerde donanmasını meydana getirdi.

1 Ana kaynak *The Alexiad of Anna Comnena*, Çeviri R. A. Seuster, Penguin Classic, 1960, 38; Grekçe metninden Türkçe çeviri, A. N. Kurat, *Çaka Bey*, 1081-1096, 3. Baskı, Ankara 1966; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

2 *Alexiad*, 129.

3 A. N. Kurat, *Çaka Bey*, 1081-1096, 3. Baskı, Ankara 1966. Çaka'yı tanıtan ilk eser.

4 Aşıkpaşazâde, *Atsız yayını*, 108: Kara Tigin adı demek iki yüzyıl hatırası bu *Uc*'da unutulmamış.

5 *Çavuldar*, Oğuzların sol kol boylarındandır, S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, İstanbul 2003, 258.

6 Korsan gemileri inşasında bir İzmirli Rumla anlaşması *Alexiad*, 233.

Theophilum Urbilum-1664

Yanındaki 8000 kadar Türkmenle karadaki beyliğini fetihlerle Çanakkale Boğazı'na kadar genişletti.

Çaka, Batı Anadolu'da ilkin *Clazomené*'yi aldı, arkasından Foça üzerine gitti. Burasını da ilk saldırıda ele geçirdi.

Midilli'ye çıkarma yaptı. İmparator derhal bir donanma gönderdi (buradaki savaşlar *Alexiad*'da ayrıntılarıyla anlatılır).

Midilli'den ayrılan Çaka, gidip zengin Sakız adasını işgal etti. Bizans kuvvetlerini yendi ve gemilerini zaptetti. İmparator, Konstantin Dalassenos kumandasında bir donanmayı Sakız üzerine gönderdi. Kaleyi kuşattılar. Çaka İzmir'den donanmasıyla yetişti. Kendisini karadan 8000 Türkmen (Çaka Türkmenleri) takip ediyordu.

Sakız'daki karşılaşmalarda saf halinde Çaka'yı karşılayan Bizans askeri arasında, Flandr'dan (Flaman ovası-bugünkü Belçika) gelen zırhlı şövalyeler vardı. Anna Komnena'nın verdiği ayrıntılar ilginçtir: Türk okçuları onların atlarını hedef alarak ağır zırhlarıyla yaya haline getirdiler ve kılıçtan geçirdiler (1396'da Yıldırım Bayezid de Batılı şövalyelere karşı aynı taktiği kullanmıştır). Bizans kuvvetleri gemilerine kaçıp sığındılar. Çaka, Bizans gemilerinden bazısını ele geçirdi. Bizans donanmasında Anna'nın ifadesiyle "*Scyth*"ler vardı. A. N. Kurat, bunların Peçenek veya Kuman ücretli askeri olduğunu işaret eder (*Scyth*'ler Bizans literatüründe Karadeniz kuzeyindeki göçebe Türk kavimlerine verilen addır).

Çaka, Peçenekler ile ilişkiye girip Bizans askeri hakkında bilgi vermiş. Bizans kumandanı Dalassenos ile buluşan Çaka barış koşullarını görüştü. Görüşmeleri, Anna Komnena nakleder (236-237). Anna'nın verdiği ayrıntılar ilginçtir; Çaka, kendisine imparator tarafından Bizans unvanları verilir ve imparatorun bir kızıyla evlenmesi kabul edilirse, barışa hazır olduğunu ve adaları teslim edeceğini bildirir. Bizans'a karşı düşman durumuna düşmesini açıklarken, imparator Alexios Komnenos'un kendisini bütün rütbelerinden azlettiğini söyler, bu rütbelerin geri verilmesini ister. Çaka adaları geri vereceğini söylerse de, Ege kıyılarında ele geçirdiği şehirleri pazarlık konusu yapmaz.

Çaka, Dalassenos ile yaptığı konuşma sonunda, Homeros'un "Gece Yaklaşıyor" şiirini okuyarak ayrılır. Buradan, Bizans'ta bulunduğu uzun yıllar sırasında Grek kültürünü derinliğine

benimsemiş bir Türkmen beyi olduğunu anlıyoruz. Dalassenos saraya dönüştü, Çaka ile görüşmelerini uzun uzun anlatmış olup Anna da bunları hatıratında nakletmiştir.

Dalassenos Çaka'yı, öbürleri gibi "hilekâr, sözüne inanılmaz" biri olarak anıyor. İmparator, Çaka'nın isteklerini kabul etmez ve onu tehdit etmeyi sürdürür. Dalassenos, Çaka ile konuşmasında bunu açıkça anlamıştı: "Ne sen dediğin gibi adaları bana verirsin, ne de ben imparator emrini almadan senin taleplerini yerine getirebilirim. İmparatorun kayınbiraderi Yuannis Dukas büyük bir donanma ve kara kuvvetleriyle gelmekte. Ancak o gelince ileri sürdüğün koşullarla imparatorla nihai barış yapılabilecektir". Anna Komnena'ya göre⁷ Dalassenos'un bu sözleri doğru değildi; çünkü Dukas bu sırada Dalmaçya'da âsi yerli beylerle mücadele halinde idi. Çaka, bir gemiyle İzmir'e döndü; yeni kuvvetlerle Sakız'a geldi ve Sakız kalesini aldı. Oradan Midilli'ye hareket etti. Çaka'nın bu faaliyetleri, A. N. Kurat'a göre 1090 yılında, Peçeneklerin İstanbul surları önüne kadar gelmelerinden önce olmalı. Bizans'ın güç durumundan yararlanan Çaka, Anadolu'da egemenlik alanını genişletmekte, donanmasını güçlendirmekte olup adaların teslimini düşünmemekte idi. Anna Komnena ilâve eder: "Çaka, imparatora karşı meydan okuyor, kendisini imparator ilân ediyor, imparatorluğun elbise ve nişanlarını taşıyordu". Bu kayıt son derece önemlidir. 1081'de Bizans'ta yeni hanedanı kuran Alexios Komnenus tahta gelmişti. Bizans'ı iyi tanıyan Çaka, ciddi olarak Bizans tahtına oturmayı düşünmüş olmalı. Alexios, Malazgird yenilgisinden sonra yalnız Anadolu'da değil, Balkanlar'da da çöken Bizans egemenliğini diriltmek için çetin mücadele içinde idi. Karşısındaki Selçuklu Sultanı Süleymanşah (1075-1086) İznik'i almıştı (1078). Halefi Kılıç Arslan 1093'te İznik'e geldi. O zaman Türkmen beyleri güney Marmara Bölgesi'nde fetihlerle meşgul bulunurken, Çaka, Batı Anadolu ve Ege'de faaliyette idi.

Çaka Bey, kuzey Karadeniz steplerinden gelen Peçeneklerle anlaşmayı bir fırsat saymış olmalı. Türkmen beyi, Bizans hizmetinde bulunan Türk asıllı kimselerle de ilişki kurdu, onlara armağanlar gönderdi. İznik'te Süleymanşah'ın ölümünden (1086) sonra Ebul-Kasım bulunuyordu.⁸ O zaman Selçuklu egemenliği İznik'ten Maltepe'de Dragos deresine kadar uzanıyordu. Ebul-Kasım, İznik'ten hareketle Kios (Gemlik) limanında donanma inşa edip Bizans'a denizden saldırıya geçti. Ebul-Kasım'ın Çaka ile ilişki kurduğu tespit edilmiştir.⁹ Çaka, bu sayede Çanakkale Boğazı'na kadar ülkesini genişletmiş bulunuyor, Trakya'ya geçmeyi planlıyordu.¹⁰

İmparatorluk donanması, Dalmaçya şehirlerini korumak üzere Adriyatik Denizi'nde idi. Çaka, 1091 ilkbaharında Peçeneklerle işbirliği halinde Konstantinopolis'i kuşatmayı düşünüyordu.¹¹ Kumnanlar 1091 baharında, Meriç üzerinde iken Peçenekler'e saldırıp (29 Nisan 1091), kılıçtan geçirdiler. Böylece Peçeneklerden kurtulan imparator, hemen sonrasında

7 Çaka Bey, 38.

8 A. Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Genel Dizi: 578.

9 A. Sevim ve E. Merçil, 427-430.

10 A. N. Kurat, *Ibid.*, 39.

11 Kuzey Karadeniz steplerinde doğudan birbiri arkasından gelen Türk boyları göç etmekte idi, Peçenekleri, Kıpçak (Kuman) Türkleri izledi. Kıpçaklar, Altı Ordu devleti kuruluncaya (1240) kadar Aral Gölü'nden Dobruca'ya kadar hakim oldular. Bizans ile ittifak ettiler.

Çaka'ya karşı, İznik'te tahta geçen Selçuk Sultanı I. Kılıç Arslan ile ilişki kurdu, Öte yandan Çaka da sultanla kızını evlendirmiş, dostluk kurmuştu.

Selçuk sultanları, Anadolu'da ön safta hareket ederek beylik kurmuş hanedanları Konya'ya bağlamak yahut ortadan kaldırmak siyasetini gütmekte idiler. İmparator Alexios 1092'de Çaka'ya karşı donanmasını gönderdi. Öte tarafta Bizans ordusu, ilkin Çaka'nın eline geçmiş olan Midilli adasında kardeşi Yalvaç'ı kalede kuşattı. Çaka açıkta bekliyordu. Şiddetli çarpışmada Çaka yenildi ve Midilli'yi bırakıp donanmasıyla İzmir'e döndü, imparatorla görüşmelere başladı. Bizans donanması Sisam adasını aldı, ama asıl hedefte olan Sakız adası idi.

Anna'nın enerjik bir önder olarak tasvir ettiği Çaka, büyük hazırlık yaptı. Adalarda egemenliğini korumak için üç kürekli ve iki kürekli kadırgalar yaptırıp güçlü bir donanma meydana getirdi. Bizans donanması Girit ve Kıbrıs isyanlarıyla uğraştığı sırada Ege Denizi'ne tekrar hakim oldu. Çanakkale Boğazı'na kadar Batı Anadolu'yu hükmü altında tutmakta idi. Edremit'i fethetti, nihayet Konstantinopolis'in kapısı sayılan Abidos (bugün Çanakkale) kalesini kuşatma altına aldı.

İmparator Çaka'dan tahtı için ciddi biçimde korkuyordu (*Alexiad*, 275). Çaka'ya karşı Konya Sultanı Kılıç Arslan'la diplomatik ilişki kurdu. *Uc* Türkmen beylerini hükmü altına almaya çalışan Kılıç Arslan (1093-1197)¹² İznik'te yerleşmiş olup, Çaka gibi ileri bölgelerde savaşan beyleri kendisine bağımlı kılmak istiyordu. Çaka ortadan kaldırılmalı idi. Selçuk sultanı müsait davrandı. İmparator Alexios'un kızı Anna Komnena, sultana gönderilen mektubu eserine almıştır. Mektupta şu satırlar dikate değer: "Senin sultanlığın babandan, dededendir. Kızıyla evlendiğin için akrabın Çaka, imparatora karşı savaş hazırlığı yapmakta ve kendini imparator ilan etmek istemektedir. Kendisi Roma tahtına layık olmadığını iyi bilir. Onun bu planları aynı zamanda sana (Sultan'a) karşıdır. Harekete geçmelisin; ben bu yandan onu Rum toprağından çıkarmak için harekete geçeceğim... Saltanatın için bu tehlikeyi düşünmeni tavsiye ederim. Bu adamı barış ile veya kılıçla hükmün altına almanı dilerim". İki taraf arasında Çaka'ya karşı ittifak kararı alınır (*Alexiad*, 274-275). Böylece Bizans diplomasisi, Selçuklu sultanını Çaka aleyhine çevirmeyi başarır. Çaka, Konstantinopolis için stratejik önemde Abidos kalesini kuşatmıştır. Bizans donanması Çaka'ya karşı gelmişken, sultan da Çaka'ya karşı ordusunu harekete geçirir. Çaka, Sultan'la görüşme talep eder. Onun imparatorla ittifak halinde olduğundan haberi yoktur. Kılıç Arslan, Çaka'yı merasimle karşılar; sonrasındaki ziyafet sırasında kılıcını çekip Çaka'yı bizzat katleder. Anna bu sahneyi *Alexiad*'da anlatır (s. 275). Çaka'nın katli üzerine Kılıç Arslan imparatorla ileride barış içinde yaşamak üzere anlaşma yapmak istedi. Fakat imparator Çaka'dan kurtulduğu gibi, Sultan Kılıç Arslan'ı da İznik'ten çıkarma azminde idi. Bir Türk sultanın İstanbul karşısında hakim olmasını daimi bir tehlike görüyordu. İmparator İznik'i kurtarmak, Türkmen saldırılarını püskürtmek için, Avrupa Hıristiyan âlemini harekete geçirdi. 1096'da Kudüs için yola

İstanbul'un anahtarı sayılan Abidos'u kuşatan Çaka Bey, Bizans donanmasının yanısıra Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ile de karşı karşıya gelmişti.

çıkan halktan ilk Haçlılar ordusu harekete geçecek, arkasından feodal Avrupalı şövalyeler ordusu İznik'e gelip şehri ele geçirerek Bizans'a teslim edecektir (1097). Böylelikle Bizans, İstanbul kapılarına dayanan Türklere kurtulmuş olacaktır.

Tarihte büyük Haçlı Seferleri'nin başlaması Süleymanşah, Ebul-Kasım ve Çaka gibi önderler kumandasında Türkmenlerin genel saldırısıyla doğrudan ilişkilidir. Haçlılar Selçukluları İznik'ten çıkardılar. İmparator Alexios'a teslim ettiler (1097). Sonra, sultanı Eskişehir'de de mağlup ederler ve Anadolu içlerine yürümeye başlarlar. İznik düştükten sonra, diğer taraftan bir Bizans

ordusu da İzmir'i karadan, denizden kuşatma altına alır. Türk kumandan şehri teslim etmek zorunda kalır. Teslim koşulları gözardı edilip şehirdeki onbin Türk kılıçtan geçirilir (1097 yazı). Efes de (Ephesos) Türk beyi Tanrıvermiş'in elindedir. Bizans kuvvetleri bu şehri de teslim alır ve esir edilen iki bin kadar Türk adalara dağıtılır.

Çaka'nın Türkmenleri ilkin Polybotum şehrine, oradan Philadelphia (Alaşehir) civarına çekildiler. Alexios Komnenus (1081-1118) Balkanlar'da, Anadolu'da ve uzun mücadeleler sonunda Batı Anadolu ve Adalar'da Bizans egemenliğini yeniden kurdu. Komnen hanedanı (1081-1185) ile Bizans İmparatorluğu, merkezin bürokratik idarecileri yerine, vilayetlerdeki toprak sahibi aristokrasi eline düşmüş oldu. Komnenler, Karadeniz-Ege-Akdeniz kıyı bölgelerinden Türkleri geri attılar. Selçuklu Sultanlığı, Anadolu'da yeni serhadlerde, Kastamonu, Ankara *Uc* emirülümeralıklarını kurdu ve tekrar uzun mücadeleler başladı. I. Alaeddin Keykubad'ın İznik'te yerleşen Bizanslı Laskaridlere karşı savaşları (1222-1230) önemlidir. Çaka'nın ve öteki Türk beylerinin Ege ve Marmara Denizi bölgelerinde faaliyetleri buldukları dönemi, Bizans tarihçisi A. A. Vasiliev, Bizans için kritik bir dönüm noktası sayar. Çaka, o zaman sahnede en önemli rolü oynamıştır.¹³ Çaka'nın Batı Anadolu'yu alarak Bizans'ın geçim ambarını ele geçirmesini ve Konstantinopolis'i tehdidini, tarihçiler Bizans için ciddi bir tehlike saymaktadır. Tanınmış bizantinist F. İ. Uspenski, aynen şu satırlarla bunu belirtir: "İmparator Alexios Komnenus'un durumu, Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarındaki durumu ile, şehrin Osmanlı Türkleri tarafından kuşatılması durumu ile kıyaslanabilir".¹⁴

Alaşehir'den Gerede'ye çekilen Çaka'nın Çavuldur Türkmenleri tarihini sonraki yazıda inceleyeceğiz. Bizans kuvvetleri Ege bölgesinden sonra Philadelphia'yı da alınca, onlar doğuya göç ettiler. Batı Anadolu ve Antalya'ya kadar Güney Anadolu ve Karadeniz sahil bölgeleri tekrar Bizans egemenliği altına düşmüş, Selçuklu sultanları bu bölgeleri tekrar fethetmek için uzun bir mücadele yapmak zorunda kalmışlardır.¹⁵ Germiyan, Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe Beyleri ile Batı Anadolu'da Türk egemenliği ancak 200 yıl sonra gerçekleşecektir. ■

12 Anna Komnena, 210, Kılıç Arslan ve Çaka üzerine, A. Sevim ve E. Merçil, 428-429.

13 A. A. Vasiliev, *L'empire Byzantin*, Paris: A. Picadr, 1932, Çaka'ya karşı mücadele s. 11.

14 A. A. Vasiliev'in s. 14,

15 Bkz. A. Sevim ve E. Merçil, 432-494, Çaka ve Tanrıvermiş hakkında, 428-430.